

זהר גזית. עושים את המוות: ארגונים חברתיים המקדמים תפיסות והסדרים חלופיים בנושא מוות בישראל. תל אביב: רסלינג. 2016. 220 עמודים

יעל השילוני-דולב*

ספרו של זהר גזית בוחן את פעילותם של שלושה ארגונים חברתיים הקוראים תיגר על מיתות הגמוניות בחברה הישראלית ומקדמים הסדרי מוות והתייחסויות נלוות אלטרנטיביות. השלושה הם ארגון "בשביל החיים", הפועל להשגת תמיכה ממסדית וחברתית במשפחות שיקריהן התאבדו ולקידום פעילות מונעת התאבדות, כפי שהוא מבין אותה; ארגון ליל"ך – לחיות ולמות בכבוד, הפועל לכיבוד בקשתם של חולים סופניים המעוניינים באי הארכת חייהם באמצעות פרוצדורות רפואיות; וארגון מנוחה נכונה, הנלחם על הזכות של כל אישה ואיש בישראל להיקבר באופן התואם את השקפת עולמם, בסבסוד המדינה – כלומר, נאבק למען בתי קברות אזרחיים ולא דתיים. שני הארגונים האחרונים פעילים זה שלושים שנים, ו"בשביל החיים" פועל משנת 2000. גזית בוחר לכוון יחדיו את שלושת הארגונים מכיוון ששלושתם מקדמים מוות שאינו מקובל חברתית, אינו משתלב היטב בהקשר הלאומי-הרואי, ובנוסף להיותו מרתיע ככל מוות אחר, הוא גם מעורר התנגדות של גופים ממסדיים רבי כוח. בחירתו זו מתגלה כבחירה מחקרית ששכר רב בצידה. שאלת המחקר המרכזית שגזית נדרש לה היא כיצד מקדמים גופים אלו עיסוק ב"מוות רע" בחברה שאינה סובלנית לחריגה מה"מוות הטוב", המוות ההגמוני. וביתר פירוט: איך מקדמים שינוי חברתי בנושא שהוא טאבו? כיצד חותרים להשגת לגיטימציה חברתית וממסדית בנושא? ובאיזה אופן פועלים מול ולצד מומחים רשמיים בתחום?

בהתבסס על מחקר איכותני מקיף, גזית מנתח את האסטרטגיות המגוונות שהארגונים נוקטים, כולם יחד וכל אחד לחוד. ביסודיות ובתחכום רב הוא חושף את החבל הדק שהם מהלכים עליו, את הפרדוקסים הרבים המלווים את פעילותם ואת מורכבות התנהלותם בשדה המוקשים של קידום אג'נדה חברתית אלטרנטיבית. משום כך המחקר חשוב להבנת פעילותם של כל מי שמנסים לאתגר תפיסות והסדרים הגמוניים. עם זאת, לזירת המוות – שההכרה בו, וגם ההתכחשות לו, הן ככל הנראה המסד שעליו מושתת התרבות האנושית כולה, לפחות בעיני חוקרי התחום – יש מאפיינים ייחודיים, והמחקר הנוכחי מיטיב להבינם ולתרום להם.

לאחר הצגת הנושא, בפרק השני, מתואר כיצד הארגונים השונים עמלים על יצירת זהות קולקטיבית, קודם כול ביחס לחבריהם פנימה, באמצעות חיזוק הסולידריות של מי שמחוץ לארגון חשים מודרים ונדחקים לשוליים. דוגמאות לכך הן נשיאת כרטיס חבר בסמוך לתעודת הזהות, קיום מפגשים וכנסים, ופעילות ברשתות חברתיות. נוסף על כך, פעילי הארגונים השונים חוזרים ומדגישים את חומרת הבעיה שהם מגויסים לה, את היקפה ואת החרפתה. פעילי "בשביל החיים", למשל, מדגישים שהתאבדויות הן בעיה רחבת היקף ההולכת ומעצימה וכי היא פוקדת משפחות נורמטיביות. גם פעילי ליל"ך ומנוחה נכונה מדגישים כי הם פועלים בשם ציבור רחב וכי הבעיות שהם מטפלים בהן מחמירות, בהעדר טיפול ממסדי נאות. פעילי הארגונים מנהלים יחסים מורכבים עם קבוצות קרובות העלולות לדחוף אותן לשוליים

* בית הספר לממשל וחברה, המכללה האקדמית תל אביב-יפו

המוקצים. פעילי ארגון בשביל החיים, למשל, מקפידים לא להיות מזוהים עם ארגונים שעלולים להיתפס כתומכים בהמתות חסד. לארגון חשוב מאוד להבהיר שהוא מתנגד מכול וכול למעשה ההתאבדות וכי הוא תומך בקרובי המתאבדים. ארגון ליל"ך נרתע מהקישור בינו ובין המתות חסד או מניעת טיפול מילדים שהם חולים אנושים. גם ארגון מנוחה נכונה נזהר מחיבוק חם מדי של עולי ברית המועצות הלא-יהודים, כדי לא להיקשר בקבוצה נמוכת סטטוס ולהפוך את בתי הקברות של הארגון מבתי קברות אזרחיים לבתי קברות לגויים.

הפרק השלישי מתמקד באסטרטגיות המדגישות דווקא את החיים, לא כדי להכחיש את המוות אלא כדי לשלבו בסמלים ובדימויים מהחיים. אצל "בשביל החיים", למשל, הדבר בא לידי ביטוי בהדגשת מניעת התאבדות, ואצל עמותת ליל"ך – בהבלטת עקרון החיים בכבוד עד הרגע האחרון, בניגוד להחשת המוות. אגב כך מבחינים עצמם הארגונים הללו מארגונים המציעים קבורה אלטרנטיבית, כדי להתרחק מהמוות גופא. אפילו ארגון מנוחה נכונה, שעוסק בקבורה עצמה, טוען כי הוא פועל בעצם למען החיים: הארגון המתחרה, חברה קדישא, מתעלם מחייו הייחודיים של הנפטר ומרצון קרוביו, ואילו מנוחה נכונה טוען כי הוא מבקש לתקן ולהתייחס לכך בדיוק. פעילי מנוחה נכונה גם מדגישים כי בית העלמין הוא למעשה מקום לאנשים חיים, שכן למתים כבר לא אכפת מכולם.

אף שהמוות הוא האתר המוחלט של העדר שליטה וחוסר אונים, פעילי הארגונים משתמשים במונחים הלקוחים מתחום החיים, ויתר על כן – מלקסיקון החיים המודרניים: שליטה, תכנון, בחירה, אוטונומיה, אקטיביות וזכויות. ואכן, האקטיביסטים בארגונים הללו בוחרים בחיים למרות אכלם, הם מתכננים ויוזמים את הטיפול בהם בערוב ימיהם, והם דורשים שיכבדו את הזכויות ואת הרצונות שלהם ושל קרוביהם לאחר מותם בכל הנוגע לאופן הקבורה המועדף עליהם.

הפרקים הבאים עוסקים באופן הפעולה של הארגונים מול גורמי המדינה ומנגנוניה, בדרישתם לחוקק חוקים שונים ובהדגשתם את פעילותם שלהם עצמם במסגרת החוק. כלפי מומחים המחזיקים בתעודות רשמיות מטעם המדינה נוקטים האקטיביסטים אסטרטגיה כפולה: מצד אחד הם מקעקעים את הסמכות של מומחים שמתנגדים לפועלם, ומצד שני הם מחבקים אל קרבם את המומחים המזדהים עם עמדתם. למומחי הנפש ולרופאים הם עושים דה-לגיטימציה חריפה בטענה שפעילותם מסכנת חיים. אנשי ארגון בשביל החיים, למשל, טוענים כי בדיבור על אובדנות אין סכנת "הרבה", בניגוד לטענתם של חלק ממומחי הנפש, וכי דווקא אי-הדיבור מסכן חיים. פעילי ליל"ך טוענים כי הרפואה הסטנדרטית גורמת סבל נורא על ערש דווי. אנשי מנוחה נכונה מאשימים את חברה קדישא בכצע כסף ובצביעות איומה. בה בעת, הפעילים מחבקים את אנשי המקצוע הקשובים לביקורתם ואף מציעים להם שיתופי פעולה והדרכה. אפילו עם חברה קדישא מתקיים שיתוף פעולה עמוק ומורכב משנדמה. למשל, את הכנת הגופה לקבורה משאירים אנשי מנוחה נכונה בידי הגוף האורתודוקסי שהם נלחמים בו.

הפרק האחרון עוסק באופן שבו ארגוני המוות החלופי שואבים השראה ומקורות לגיטימציה מהמוות הלאומי-הגמוני. חברי "בשביל החיים" מחקים באופן מודע את קבוצות התמיכה שמפעיל משרד הביטחון עבור משפחות שכולות, מייצרים מעין איזומורפיזם של גוף נורמטיבי ומרבים להזכיר אובדנות בשירות הצבאי. ארגון ליל"ך שב ומספר את סיפורו של טייס הקרב איתי ארד שביקש שלא יאריכו את חייו, את סיפורו של הרמטכ"ל לשעבר מוטה גור שנאלץ ליטול את חייו בידי מתוך חשש שיאריכו את סבלו, ואת המקרים של ניצולי שואה שבאמצעות ליל"ך ביקשו לזכות בכבוד אחרון בחייהם. ארגון בשביל החיים מאמץ טקסי אבלות המקובלים בהקשר

של מוות לאומי, גם כשהקשר הוא התאבדות פרטית לגמרי. אך לצד ההישענות על מיתוסים קולקטיביים, עמותת ליל"ך מבקשת להדגיש גם את חשיבות המוות הפרטי ואת זכותו של כל אחד להחליט לגבי מותו שלו, בנפרד מהריבון. גם פעילי מנוחה נכונה מסתמכים על ההקשר הלאומי: טקסיהם רוויים בטקסטים יהודיים ולאומיים, כמו שירי אבלות שהתבססו במסורת הצינונית, והם מציעים קבורה בארון כפי שנעשה בקבורה של חללי צה"ל. עם זאת, הארגונים מבקשים לא להאפיל על ההקשר האישי באמצעות ההקשר הלאומי, כדי לאפשר מרחב שבו הפרטי והקולקטיבי יתקיימו זה לצד זה.

גם בהקשר הדתי כל שלושת הארגונים לא לגמרי הפנו עורף לפרשנות ההלכתית, אף שלכאורה מתנהל מאבק חזיתי בינם ובין הממסד הדתי. כולם הציגו פוסקי הלכה שאינם מתנגדים לעמדות הארגון, למשל כאלה שתומכים בקבורת מתאבדים בתוך הגדר, מתירים להסיר גורמים המעכבים את יציאת הנשמה או מתירים קבורה בארון, שהייתה מקובלת בקרב יהודים מדוריי דורות. כך נוקטים הארגונים אסטרטגיה המבליטה קרבה למאפיינים אורתודוקסיים מסוימים ומתרחקת מאחרים.

הארגונים שהמחקר עוסק בהם אינם מצביעים דרישה לשינוי רדיקלי במערכת הקיימת, כלומר להחרבתה, אלא קוראים להרחבתה. כוחו של המחקר בכך שהוא חושף יחסים מורכבים הכוללים שיתוף פעולה והתגמשות הדדית בדרך לשינוי חברתי, הן בקרב הארגונים הנחקרים והן בקרב המוסדות שאותם הם מבקשים לתקן. עבודתו של גזית מציגה תנועה מתמדת ושילוב בין המקובל ללא מקובל. החדש עטוף בישן ובמוכר, ותנועה מתמשכת מתרחשת בין החדשני ומערער הסדר לשמרני ולמוכר, בין ההגמוני לחתרני ובין המומחים הממסדיים והמדופלמים למומחים החלופיים. גם גזית, החוקר, מבקש לזנוח את המושגים הדיכטומיים "מוות טוב" ו"מוות רע", ומציע תחתם הגדרה חותכת פחות – "מוות חלופי". את המיון הנוקשה לטוב ולרע מחליף קו רצף עמום וגמיש, שבחלקו הוא רעיוני ובחלקו אמצעי אסטרטגי להשגת לגיטימציה.

גזית מצהיר בראשית דבריו כי אינו מבקש לענות על השאלה הרחבה עד כמה מוצלחות האסטרטגיות שהארגונים נוקטים ומה מידת השינוי החברתי שהם מצליחים לחולל, ומסביר כי כל שינוי חברתי תלוי בגורמים רבים ומגוונים שחורגים מגזרת המחקר. אולם חוסר זה הוא משמעותי. לטעמי ראוי היה להידרש, גם אם במידת הזהירות הראויה, לשאלות הרחבות יותר שהמחקר המעמיק הזה פועל בהקשרן. מאז הקמתן של שלוש העמותות וראשית תיעודן במחקר חלו שינויים דרמטיים – לדוגמה, נחקקו חוק הזכות לקבורה אזרחית חלופית וחוק החולה הנוטה למוות. אך המחקר חסר כל דיון בהשפעתם של אלה על הנעשה בשדה או בקשר שבין פעילות האגודות לחקיקת החוקים.

גם ההקשר הישראלי הפוליטי הרחב נעדר כליל מהדיון. האם אסטרטגיות הפעולה של הארגונים ש"עושים את המוות" יכולות ללמד אותנו דבר מה על המציאות הישראלית הרחבה – על מאבקים דומים בשדה הרפואה (למשל בתחום ראשית החיים), באתרים אחרים שבהם האורתודוקסיה הדתית שולטת (למשל נישואין וגירושים), או בזירות טאבו אחרות, כמו שימוש בסמים (שהם גם שדה בריאותי, בהיותם מוגדרים כתרופה)? זהירות היתר של החוקר, וההימנעות מנטיעת המחקר בהקשרים חברתיים רחבים, השאירה אותי כקוראת מסוקרנת לדעת מה תשובתו לשאלות רלוונטיות אלו, שמחקרו תורם להן יותר משהוא עצמו מעז לחשוב ולהצהיר.